

İLİM-KILIÇ-KALEM: OSMANLI KAMU PERSONELİ REJİMİNDE ÜÇLÜ İŞLEVSEL AYRIŞMA

CENK REYHAN*

Osmanlı bürokratik yapısı ile ilgili incelemelerde yoğun bir “Weber etkisi” kendini hissettirmektedir. Weber’in (ve Weberyen Eisenstadt’ın) “patrimonyalizm” tiplemesinden beslenen yaklaşım tarzlarının Türkiye’de önde gelen temsilcilerinden Metin Heper, rasyonalizmi merkez olarak algılayıp, onun öncesi ve sonrasına göre Osmanlı/Türk bürokratik evrim süreçleri/tipleri üretir¹. Bu bürokratik evrim tipinde, henüz küçük bir beylik olan ve onun ihtiyaçlarını karşılayabilen “patrimonyal bürokrasi”den başlanıp, daha gelişmiş bir devletin ihtiyaçlarını karşılamaya ancak muktedir olabilecek “rasyonel bürokrasi tipi”ne geçilmiş ve en son aşamada modern devletin, dünyevî ve laik ihtiyaçlarını karşılayabilecek “rasyonel-üretken bürokratik tip”e ulaşılmıştır. Aynı yaklaşım modelinin temsilcisi Şerif Mardin’e göre, “İmparatorluğun toplumsal özelliklerini iyi anlatan bir şema “patrimonyal bürokrasi” adı verilen topluluk türüdür. Türkiye’de kuruluşundan az sonra Batıdaki feodalizmin aksine, “patrimonyal” ilkeler ağır basmakta idi². Weber’in Osmanlı Devleti’ni de dahil ettiği “patrimonyal (ve despotik) bürokratik” sistemi tanımlayan teorisi ile Osmanlı bürokratik yapısı arasında paralellikler kuran Halil İnalçık’a göre de, Osmanlı Devleti “patrimonyal tür” bir yapıya yakındır. Bununla birlikte, İnalçık, Osmanlı Devleti’nin İslam tarihinin en başarılı “statü toplumla-

* Doç. Dr. Cenk Reyhan, Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesidir.

¹ Metin Heper: *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme: Siyaset Sosyolojisi Bakımından Bir İnceleme*, İstanbul, 1977. Osmanlı bürokratik yapısı ile ilgili olarak Findley de benzer evrimden bahsetmektedir. Krş., Carter V. Findley: *Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Reform: Bâbnâli (1789-1922)*, (Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol) İstanbul, 1994.

² Şerif Mardin: “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler I*, (Der. Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder), İstanbul, 1991, s. 178. Mardin, çeşitli makalelerine yayılmış olan fikirlerinde, “patrimonyal hizmetin başındaki seçkinler, (patrimonyal bürokratlar) meşru iktidar yapısı sınırları dışında görünen herhangi bir iktidar kaynağını dikkatle denetimleri altında tutmaya aşırı bir özen göstermişlerdir” derken, Weber’in “doğu-despotizmi”, Eisenstadt’ın “tarihi bürokratik-impatorluk” tiplemelerinin tariflerini vermektedir.

rı”ndan biri olarak bilinmekteyse de, “saf-patrimonyalizm”e ulaşma konusunda yine de başarılı olmuş görünmediğine değinir. Zira, onun belirttiğine göre, ampirik araştırmalar sistemin saf bir “patrimonyal” yapıdan, belirlenmiş kural ve usuller ile nispeten “rasyonel” bir sistem içinde çalışan, giderek içe dönük ve özerk bir organizasyona doğru evrildiğini düşündürmektedir³. Fakat sonuçta, aynı evrim sürecinden bahsetmektedir: Patrimonyal yapıdan nispeten rasyonel bir sisteme evrilme!

Yapılan incelemelerde, kamu personelinin hiyerarşik yapısı hakkında da bazı çözümlene problemleri vardır. Osmanlı bürokratik yapısı bir kez patrimonyal olarak tanımlanınca; bunun doğal bir sonucu olarak, kamu personeli de patrimonyal bürokratlar olur. Elbette ki, altı asırlık bir zaman diliminde hüküm sürmüş olan Osmanlı Devleti’nin bürokratik yapısının bu süreçte geçirdiği evrim de konuya ilişkin çalışmalarda bazı tipolojilerin geliştirilmesinde etkin olmuştur. Fakat, bu tipolojilerde “şarkiyatçı” literatürün Doğuya atfettiği “-sızlık”, “yokluk-tarihsizlik” gibi olumsuzluk ekinin belirgin bir etkisi vardır. Biz, incelememizde, bahsedilen problemin aşılması hususunda, Osmanlı kamu personelinin işlevsel bakımdan birbirinden üçlü ayrışımını, “üst küme” olarak algıladığımız bürokratik yapının bir “alt küme”si olarak seçeceğiz. Bununla ilgili olarak, önce bürokrasi hakkında öne çıkan bazı incelemelere ve tartışmalara değinecek; sonra, Fatih Sultan Mehmet’in devlet teşkilatına dair yayınladığı kanunname örneğinde, kamu personeli rejiminin ilmiyye-kalemiyye-seyfiyye şeklinde oluşan “üçlü-işlevsel ayrışım”ını analiz etmeye çalışacağız. Analizimiz Weberyen olmaya-
cak. İncelememizin kavramsal çerçevesi açısından şunları belirtmeliyiz:

1-Sosyal bilimlerde bürokrasinin modern-kapitalist devletle birlikte geliştiği ve bu bakımdan Osmanlı Devleti söz konusu olduğunda “bürokrasi” kelimesinin kullanılmasının bazı problemler taşıdığına dair bir kanaat bulunmaktadır. Biz, bu problematik kaygı bir yana, Osmanlı söz konusu olduğunda, büro+krasi=büro iktidarı=yönetim odası misalî, Osmanlı terminolojisi ile kalem+iyye=kalem+ait olma eki=yönetime ait aklam ve muamelelat yeri/odası/bürosu/kalemi olarak algılasak, kelimenin şümûlü ile, kalemiyye=bürokrasi olacağı kanaatindeyiz. O halde, incelememizin kavramsal çerçevesi bakımından, ehl-i kalem=kalem de ehliyetli kişi=bürokrat =rical-i devlet⁴ olur.

³ Halil İnalçık; “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi: Dünü ve Bugünüyle”, *Toplum ve Ekonomi*, (Çev. Kemal Aydın Akagündüz), İstanbul, 1994, sayı: 7, s. 5-27.

⁴ Krş. Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İctimai ve İktisadi Tarihi (1453-1559)*, Ankara, 1995, c. II, s. 55.

2- Kullandığımız “kamu” kelimesinin Batıda kapitalizmin gelişiminin sonucu olarak kullanılan ve çoğunlukla “devlet dışı siyasal alan” ve “iletişimsel ilişkiler bütünü” olarak tanımlanan “burjuva kamusal alan” kavramlaştırmasıyla ya da devletin etki ve etkinlik alanı içerisinde değerlendirilen “kamusallık” kavramı⁵ ile bir ilgisi yoktur. İncelememizin kavramsal çerçevesi bakımından “kamu” kavramlaştırması Osmanlı terminolojisinde, “âme idaresi=kamu yönetimi” “maslahat-ı âme/âme-i maslah=kamu yararına (=menafi’-i amme) olan” vb. ifadelerinde de dile getirildiği şekli ile, “âme=umuma mahsus olan” kavramına karşılık olmak üzere kullanılmıştır.

3- Kavramlaştırdığımız “üçlü-işlevsel ayrışma” ile Osmanlı kamu personelinin memuriyetleri süresince bir kurumsal işlevden diğer kurumsal işleve geçişinin imkânsızlığını kastetmiyoruz. Osmanlı kamu personelinin “meslekî kariyer çizgisi” izlendiği zaman bu işlevsel-kurumsal yapı içinde birinden diğerine geçmiş olan bürokratlara rastlanılır⁶. Yer yer şer’î ve örfî olarak “ikili-işlevsel ayrışma”ya dayalı Osmanlı bürokratik yapısından da bahsediyor isek de; incelememizin kavramsal çerçevesi açısından, “ayrışma”ya yaptığımız vurgu Osmanlı terminolojisinde “ehl-i ilm=ilmiyye”, “ehl-i seyf=seyfiyye” ve “ehl-i kalem=kalemiyye”olarak ifade edildiği şekli ile kamu personeli rejimindeki “üçlü işlev” ile sınırlıdır.

4- Son bir husus olarak, “Bâb-ı Âli Ofisleri”nin sivil bürokrasinin merkezi olduğu⁷; benzer bir ayırımla, “örfî hukuk” geleneğinin Türk Devletleri’nde “sivil kanun geleneği”⁸ olduğu yönündeki Weberyen yaklaşımlar; bizce, bürokrasiyi ya da kanunu, “sivil” ile ilişkilendirmesi bakımından bazı problemler içermektedir. Zira, devlet işlerini yürütmesi bakımından “bürokrasi”, icraî müeyyideleri bakımından “kanun”; sivil değil siyasal tanımlardır. Fatih, Yavuz ve Kanunî Kanunnameleri örneklerinde, hükümdarların toplumsal hayatın en ince ayrıntılarına kadar kurallar koymaları ve bunları denetleyecek olan devlet memurlarını ve onların yetki alanlarını belirtmeleri siyasal erki/iktidarı tanımlamaktadır, sivil değil. Bu bakımdan, a- şeriat kanununun dışında, örfî kanun yapmak anlamında kullanılan “sivil

⁵ Jürgen Habermas; *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü* (Çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar), İstanbul, 1997.

⁶ Norman Itzkowitz; “Eighteenth and Nineteenth Centuries”, *Studia Islamica*, 1974, 16, s. 73-94.

⁷ İlber Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1995, s. 119, 126.

⁸ Halil İnalık; “Türk Devletlerinde Sivil Kanun Geleneği”, *Türkiye Günlüğü*, sayı 58, Aralık 1999, s. 5-11.

kanun” yerine “laik/seküler ya da (uhrevinin zıttı anlamında) dünyevî kanun” kavramı kullanılabilir. Ayrıca, b- askerî bürokrasinin dışında yönetsel- idarî vb. bürokrasiyi tanımlamak anlamında, sivil bürokrasi yerine “mülki bürokrasi” kavramı tercih edilebilir. Önerdiğimiz bu kavramsallaştırmada; ilk maddede, laik/seküler/dünyevinin karşılığı olarak “örf”; ikinci maddede, seyfiye, ilmiye ve kalemiye (→mülkiye)’nin karşılığı olarak “mülkiye” tabirlerinde ifadesini bulan tarihsel-toplumsal-kavramsal kökenler de vardır. “Sivil bürokrasi” ya da “sivil kanun” tabirlerindeki/ kavramlaştırmalarındaki “sivil” kelimesinin Osmanlı tarihsel/toplumsal gerçekliğindeki terminolojik karşılığının ne olabileceği ise, bizce, tartışma götürür.

Bu doğrultuda, Rifa’at Ali Abou-el-Haj’ın konu hakkındaki uyarısı incelemelerde metodolojik yol göstericiliği bakımından açıklayıcıdır⁹;

“Bilimsel literatür erken modern Osmanlı Devleti’ni liyakat, kamu hizmeti, hakkaniyet ve akılcı uygulamalar gibi sosyolojik olarak evrilmiş modern kriterlerle incelemektedir. Bunlar, tam da özellikle yirminci yüzyılın modern sosyal bilimlerinin modern ulus devletin etkinliğini değerlendirirken el altında tuttuğu kriterlerdir.”

Haj, ayrıca, erken modern Osmanlı Devleti’ni modern ulus devlet için geliştirilmiş kriterlere göre değerlendirmenin, Avrupa ve Amerikalı bilim adamlarının rahatlatıcı üstünlük duygularının güçlenmesine yol açtığını belirterek, bu zihniyete ilerici tarihçilerde de rastlanabildiğine değinir ve yaklaşımların tarihsel olmayan niteliğini irdeler¹⁰;

“Bu varsayım, on yedinci yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti’nin daha önceden sahip olduğu kendine mahsus bütün özelliklerinin kaybolmaya ve çözülmeye başladığı şeklinde devam eder. Çözülme sürecinin on altıncı yüzyılda başladığı kabul edilir. Diğer bir yanlış algılama da, akılcılık ve kamu hizmeti gibi modern ulus devleti simgeleyen özelliklerin Osmanlı tarihinde öncellerinin kesinlikle bir örneğinin olmadığı düşüncesidir. Dolayısı ile, modern dönemlerin başlangıcında ulus-devletin Osmanlı toplumuna yönetici elit tarafından dayatıldığına inanılır. Bu model, daha önceki üç yüzyıllık tarihi

⁹ Rifa’at Ali Abou-el-Haj; *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* (Çev. Oktay Özel, Canay Şahin), Ankara, 2000, s. 31.

¹⁰ Rifa’at Ali Abou-el-Haj; *a.g.e.*, s. 34. Bununla ilgili olarak, mesela Faroqhi, Uzunçarşılı’nın Osmanlı idarî yapısı ile ilgili çalışmalarının en zayıf yanının Osmanlı yönetim aygıtının on beşinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısına değin hemen hemen hiç değişmeden geldiği varsaymasını eleştirir. Suraiya Faroqhi; *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir: Kaynaklara Giriş* (Çev. Zeynep Altok), İstanbul, 2001, s. 242.

ondokuz ve yirminci yüzyılın deneyimleri ile ilintisiz görmesi nedeniyle, bu dönemlerin incelenmesini de gereksiz kılmaktadır.”

Weberci-şarkiyatçı tipolojiye göre, Doğu'da rasyonalite yoktur; o halde bürokrasi de rasyonel değildir! Önce ne olmadığı bulunduğu göre ne olduğu da belirtilmelidir; patrimonyal bürokrasi! Karşılaştırmalar, Batının modern dönemleri için kullanılan argümanların-olguların Osmanlı'da aranıp bulunması-bulunamaması şekline dönüşür. Aşağıda şarkiyatçı yaklaşımda dile gelen patrimonyalden-rasyonale doğru bir evrilme ile ilişki kurmadan, Osmanlı ideolojik anlayışında karşılığını bulan, var olduğu şekli ile, şer'î ve örfî üst küme olarak algıladığımız Osmanlı bürokratik yapısının¹¹ bir alt kümesi olarak, kamu personeli rejimindeki “üçlü-işlevsel ayrışma”yı analiz edeceğiz. Böylelikle, Haj'ın uyardığı şekilde bir yanlış algılamadan da kurtulmuş olacağız.

¹¹ Bu ayrışma bizi Osmanlı'da şeriat-laiklik tartışmalarına götürse de konumuzun kapsamını aşması dolayısı ile bu tartışmalara girmeyeceğiz. Konunun genel çerçevesine dair şu klasik eserlere bakılabilir; İlber Ortaylı; Osmanlı Devleti'nde Laiklik Hareketleri Üzerine”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Ed., Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay), İstanbul, 1986, s. 159-170. Aşağıda, Barkan ve İnalçık'taki açıklamalar bir yana, Ortaylı'ya göre, Osmanlı örgütlenmesinde şer'î ve geleneksel bir düzen vardır. Zira Osmanlı laik devletin gereği olan ülkenin her yanında her vatandaş için aynı mevzuatın uygulandığı, idarî ve adli kuralların standardize edildiği merkezîyetçi bir devlet değildir. Ayrıca toplum da dini mensubiyetlere göre “millet” sistemine bölünmüştür. Bunlara ek olarak, dinî halife unvanlı hükümdarların egemenliklerinin kaynağı da ilahidir. s. 162-163. Aksi bir görüş için krş. Niyazi Berkes; “Türkiye'de Çağdaşlaşma Olgusu”, s., *Agd.* içinde, s. 137-158. Berkes'e göre, Osmanlı Devleti teokratik değildir. Zira, Teokratik düzenin en tipik örneği Roma Katolik Papalık Devleti olup, bu sistemde en üstün dinsel-siyasal güç papadır. Osmanlı Devleti ise bunun tam tersidir. Gerçi dış görünüşte Osmanlı halife-padişahları arasında bir benzerlik vardır ama Osmanlı halife-padişahlık sisteminde teokratik rejimin aksine din maslahatı değil devlet maslahatı başta gelir. Din adamları devlet görevlileridir. Bunlar bir ruhban değillerdir. Devlet işlerine karışmaları inanç, doktrin ya da doğma işlerine değil devletin ya isteği ya da güçsüzleşmesi yüzünden olmuştur. Benzer yaklaşımlar için krş. Halil İnalçık; “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları”, *A.Ü. S.B.F. Dergisi*, No, 2, Haziran, 1958, s. 103-126. Ömer Lütfi Barkan; *İslâm Ansiklopedisi*, Kanun-nâme Maddesi. İnalçık ve Barkan Osmanlı-Türk devlet geleneğinde, şer'î hukukun nazarî ve zahirî olarak her sahada uygulanır görünmesine karşılık, hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak şeriatın kapsamına girmeyen sahalarda kanun koyma salâhiyetinden doğan örfî hukuk uygulamasının varlığına atfen Osmanlı devlet yapısının şeriatı aşan bir devlet teşkilatı kurup-geliştirdiklerine vurgu yaparlar. Bu konuda, “Telhisü'l-beyan fî Kavanin-i Âl-i Osman”da (Hazarfen Hüseyin Efendi) dile gelen ifade, bizce, kuramsal çözümlere yol gösterebilecek bir belge gibidir. Bkz. İncelememizden dn. 45.

İlim-Kılıç-Kalem:

Osmanlı Kamu Personeli Rejiminde Üçlü-İşlevsel Ayrışma

Cornell H. Fleischer'a göre¹², ehl-i kalem, her ne kadar başlangıçta Osmanlı bürokratik yapısı içinde, divan ve maliye biçiminde ayrışmamış örgütsel yapısı ile seyfiye ile ilmiyenin arasında bir konuma düşüyor ve idarî işler ve okur yazarlık yönleri ile her ikisi ile de ortak özellikler taşıyor ise de, dönemin aydın ve bürokrati Mustafa Ali'ye atfen, terfi imkânları bakımından bazı bürokratlar (kalem ehli) yüksek rütbeli kılıç ehliyle aynı kategori içindedir. Ona göre, seyfiye+ilmiye+kalemiye=askerî sınıftır. Bürokratik kariyer yeri kalemiyedir. Kanuni dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez bürokrasisi on yedinci yüzyılda ulaştığı kurumsal karmaşıklığı hiç taşıyamıyordu. Tam tersine iki baş makam sahibinin kişisel dairelerinin egemen olduğu gevşek bir yapı niteliğindedi; bunlardan nişancı divan işlerine bakıyor, başdefterdar maliyeyi yönetiyordu. Reisülküttab divan görevlerinde ve Divan-ı Hümayun toplantılarında nişancıya yardımcı oluyor ama ondan çok daha alt rütbede bulunuyordu. Bu üç makam ile birlikte tezkireci ve defter emini imparatorluğun en önemli bürokratlarıydı. Çünkü Divan-ı Hümayun'da görevliyidiler. Fleischer için kalemiye mesleğinin gelişmesi bürokratik makamların ve bürokratik bilincin de gelişmesidir.

Fleischer, "Osmanlı İmparatorluğu'nun reform dönemi (1789-1922) boyunca yönetici sınıf"ın tarihsel olarak kalemiye diye anılan dalının, 1830'lardan sonra mülkiye diye bilinen yeni bir oluşuma dönüştüğünü ve kalemiyenin bu günün mülkî memurları ve hariciye nezareti olduğunu belirten Carter V. Findley¹³ ile paralel bir görüş sunmaktadır. Findley, "kalemiye" terimini diğer zaman ve mekânlarda üretilmiş varsayımlardan çözüp ayırmak için görece küçük yorumlar gerektiğini belirtmektedir. Şöyle ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve eski İslam devletlerinde, kalemiye hükümet yazışmalarını yürüten, malî kayıtları ve toprak mülkiyeti kayıtlarını tutan görevliler iken, on sekizinci yüzyıla gelindiğinde kalemiye terimi,

¹² Cornell H. Fleischer; *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati* (Çev., Ayla Ortaç), İstanbul, 1996, s. 221-222. Krş., Jozef Matuz; *Das Kanzleiwesen des Sultan Süleymans des Prächtigen*, Wiesbaden, 1974, s. 18-22.

¹³ Carter V. Findley; *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (Çev., Gül Çağlalı Güven), İstanbul, 1996, s. 4-5, 22. Kitabın başlığının da belirttiği gibi, Findley'e göre, on dokuzuncu yüzyılın mülkiye sınıfı on sekizinci yüzyılın kalemiye sınıfından evrilmiştir. s. 41. On dokuzuncu yüzyılda kalemiye mensupları, merkezî hükümet gücünün -sayıları, işlevleri ve güçler açısından- pekiştirilmesinden geniş ölçüde kazanç sağlayacaklardı. Bu süreç içinde eski kalem efendileri mülkiye memurlarına dönüştüler, s. 21.

askerler, din görevlileri ve saray görevlileri ile birlikte “yönetici sınıfın” bir dalını oluşturmaya başlamıştır.

Fleischer ve Findley’i birleştirirsek ortaya şöyle bir denklem çıkar; “bürokrasi = kalemîye → mülkiye.” Bu denklem, incelemesinde bazı bulanıklıklar içermesine rağmen İlber Ortaylı’nın yaklaşımını da açıklamaktadır. Ortaylı’nın konu hakkındaki yorumu şöyledir; Osmanlı modernleşmesinin getirdiği yapısal bir özellik asker ve sivil bürokrasinin ayırımıdır. Klasik dönemde yönetenlerin askerî ve mülkî gücü bir elde tuttuğu, daha doğrusu, ilmiyenin ve destek grup olan kalemîyenin dışında sorumlu yöneticilerin askerlerden oluştuğunu biliyoruz. On sekizinci yüzyılla birlikte kalemîye sınıfından gelen yöneticiler yüksek makamları ele geçirmeye başladı. Bunun nedeni ülkenin ve dış dünyanın koşullarının değişmesiydi. Nihayet Tanzimat reformları, askerîye ve mülkiye silkinden yetişen yöneticilerin ayrı-ayrı erki elde tutmalarıyla sonuçlandı. Üstelik rütbelere paralel olarak düzenlenmiş, mülkiye sınıfındaki vezaretin karşılığı askerîyede müşirliğe eş olup hiyerarşinin katmanları arasında paralellik sağlanmıştı. Tanzimat dönemi boyunca ilmiye, askerîye ve mülkiye sınıfı için rütberlerde yatay eşitlik düzenlemesine gidildi.

Böylece, Ortaylı’nın, askerîye tabirinden seyfiyyeyi kastettiğini anlıyoruz. Zira, mülkiye, ilmiye ve kalemîye bürolarının hepsinin, yönetici sınıf olmaları itibarıyla, Osmanlı anlayışı ile zaten askerî sınıf olduklarını biliyoruz. Bu durumda bürokratik kademeleri tasnif ederken askerîye diye bir sınıf saymamasını bekleriz. Fleischer’den kısmen farklı olarak, Ortaylı’ya göre, kalemîye ilmiyenin destek grubudur.

Konu ilişkin olarak modern araştırmalarda yapılan tasniflerle ilgili örneklemeler çoğaltılabilir¹⁴. Fakat yaklaşımlar ve doğal olarak ulaşılan sonuçlar fazla değişmez. Buna mukabil dönemin kaynaklarında dile gelen ifadelerde kamu personelindeki üçlü-işlevsel ayrışma daha nettir. Naima;

¹⁴ İsmail Hami Danişmend; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1947, c. I, s. 448. adlı incelemesinde merkez bürokrasisini “mülkiye, ilmiye, kalemîye, seyfiyye” meslek grupları olarak dörde ayırır. Sıddık Sami Onar; “İdare İlmi ve İdare Hukuku Bakımından Türkiye’nin İdarî ve Hukukî Bünyesinin Geçirdiği İstihaleler ve Bugünkü Durum”, *Türkiye’de Kamu Yönetimi*, Burhan Aykaç, Şenol Durgun, Hüseyin Yayman (Der.), Ankara, 2003, s. 10. Stanford Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1992, c. I, s. 169-198 adlı incelemesinde, Naima’yı hatırlatan, “saray, kalemîye, seyfiyye ve ilmiye” şeklinde bir tasnif takip eder.

“Ulema ve kâtipler, hükümdar ve vezirler yanında makbul kalırlar.”¹⁵

tanımlaması ile hükümdarın yanında kamu personelini ulema-ilmiiye, kâtip-kalemiyye, vezir-seyfiyye şeklinde üçlü-işlevsel bir tasnife ayırmaktadır.¹⁶

Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi: Kanunname-i Âl-i Osman

Örneklem veri tabanı olarak incelediğimiz; Fatih'in yayımladığı, devlet teşkilatına dair, “Kanunname/Kanunname-i Âl-i Osman” ile ilgili olarak yürütülen tartışmalar konu hakkında tamamlayıcı bilgiler sunmaktadır. Ümit Hassan, İnalçık'ın konu üzerine yaptığı inceleme¹⁷ ile ilgili olarak¹⁸; İnalçık'ın, normları değerlendirme düzleminde, kanunname maddeleri için açıkça, kanunların ve teşkilatın büyük bir kısmının -hattı hümayunda söylendiği gibi- Fatih'ten önceye ait olduğuna şüphe olmadığını, “kanunumdur” ifadelerini kullandığı noktalarda dahi Fatih'in çok defa eski teamül ve kaideleri tasdikten başka bir şey yapmadığının söylenebileceği görüşünde olduğunu belirtmektedir. Hassan'a göre, İnalçık, Kanunname'de Fatih tarafından ihdas edilen kurum ve bunlarla ilgili hükümleri teker teker sıralamakta ve bunların sayısını görece çok mahdut tutmaktadır; mesela “defterdarlık ve nişancılık verilmek sahn müderrislerine dahi kanunumdur” gibi somut tarih kanıtlarıyla ilk olarak Fatih döneminde vazedildiği açıkça ortaya konulabilecek olguları ve arz odası, taâm yemek usûlü gibi hususları Fatih'e bağlayarak birçok diğer kurumu ve gelenekleri II. Murat'a ve öncesine bağlamak eğilimindedir. Halbuki, tarih bilgimizle diyebiliriz ki, “Kanunname geç Fatih dönemi ürünüdür ve çok muhtemelen bütün hükümleri bizzat II. Mehmet tarafından yazdırılmıştır.” Hassan, Fatih'in, atası-

¹⁵ Naima Mustafa Efendi; *Naima Tarihi*, (Haz. Zuhuri Danışman), İstanbul, 1967, c. I, s. 55. Naima, bu eserde her yönetici memurun işlevine ve nasıl hareket etmesi gerektiğine de değinmektedir. *A.g.e.*; s. 52-58.

¹⁶ Osmanlı terminolojisinde “ehl-i ilm=ilmiiyye”, “ehl-i scyf=seyfiyye” ve “ehl-i kale=kalemiyye” olarak ifade edildiği şekli ile kamu personeli rejimindeki “üçlü işlevsel ayrışma”ya dayanan ve kamu personelinin “meslekî kariyer çizgileri”ni izleyen bir inceleme için bkz., Cenk Reyhan; “Türkiye’de Modernleşmenin Kökenleri: Kalemiyye Sınıfı”, *Amne İdaresi Dergisi*, c. 31/4, 1998, s. 3-16. Bu işlevsel-kurumsal yapı içinde birinden diğerine geçmiş olan bürokratlara rastlanılır. Toplu bir bakış için bkz. grafik: 1 ve 2. Krş. İncelememizde dn. 6.

¹⁷ Halil İnalçık; “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatih Kanunları”, *AÜ S.B.F.D.*, c. XIII/2, 1958, s. 102-126.

¹⁸ Ümit Hassan; *Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye*, İst., 2002, s. 192-194. Hassan, dn. 35'te İnalçık'ın 1958'deki makalesindeki ile 1978'deki makalesi (Halil İnalçık; “Kânûn (iii.Financial and Public Administration)” ve “Kanunname”, *Encyclopedia of Islam New Edition*, vol. IV, 1978) arasındaki bariz farktan, daha da ötede metodolojik değişimden bahsetmektedir.

dedesi kanununu yeniden ürettiğinden bahsetmektedir. Zira, Hükm ve hükümdarlığın ne olduğunu İbn Haldun'dan beri biliyorsak, metod gücüyle, Kanunname-i Âl-i Osman'ın "tam zamanında" vücuda getirilmiş olduğunu görebiliriz. "Ata-dede" kanununa sözde gönderme yapıldığına ve böylece tarihin yeniden yazdırıldığına değinen Hassan'ın tarihsel-toplumsal gelişmeleri irdeleyerek ulaştığı sonuç kesindir: "Fatih Kanunnamesi, Fatih'in Kanunnamesidir"¹⁹. Hassan'a göre, M. Fuat Köprülü'nün, esasen Fatih, "bu Kanunname atası ve dedesi kanunu olduğu"nu söylemek suretiyle kendisinin sanıldığı gibi, büsbütün yeni bir şey yapmadığını açıkça anlatmaktadır şeklindeki yargısı ise sathidir²⁰.

Köprülü, Kanunname ile ilgili olarak, II. Mehmet'in devlet teşkilatına ait olan en mühim Kanunnamesi'nin, Viyana Kütüphanesi'ndeki tek yazma nüshaya dayanılarak "Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası"na ilâve şeklinde, 1330'da 32 sayfa olarak yayımlanmış olduğuna, basıma esas olan nüshanın Hicrî 1029 yılında yani daha sonraki bir devirde istinsah edilmiş olduğu gibi, içinde çok sarih tertipsizlikler ve bazı eksiklikler ve yanlışlıklar olduğundan tamamı ile itimada değer sayılamadığına değinir. Köprülü'ye göre, bu Kanunname'yi notlar ekleyerek yayımlayan Arif Bey'in fikrine göre, Kanunname Hicrî 882'den sonra tertip edilmiştir. Bu Kanunname'nin varlığından; önce, Mustafa Âli "Kühü'l-Ahbâr" adlı meşhur tarihinde; sonraları da Jozef Hammer, Osmanlı İmparatorluğu teşkilatına ait eserinde²¹ ve Osmanlı Tarihi'nde söz etmiştir. Fatih devrine ait diğer bir kanunnamenin metni ve Almanca tercümesi de F. Kraelitz tarafından neşredilmiştir²². Ahmet Mumcu, bu Kanunname'nin, çok daha sonraları kaleme alındığının kanıtlandığını iddia ederek²³, bununla ilgili olarak açtığı dipnotta ilk kez Köprülü tarafından belirsiz bir biçimde açığa vurulan bu kuşkunun Konrad Dilger'in eserinde sağlam bir biçimde kanıtlandığını ifade eder. Dilger'in Kanunname'nin mukaddimesi ile metni arasındaki tutarsızlıktan başlayarak, pek çok gözlemcinin dikkatinden kaçan çelişkileri

¹⁹ Ümit Hassan; *a.g.e.*, s. 195.

²⁰ Ümit Hassan; *a.g.e.*, s. 193, dn. 35., M. Fuad Köprülü; "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. I, İstanbul, 1931, s. 41'e atf.

²¹ Jozef von Hammer; *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Wien 1815. Hammer'in eserinin künyesi, incelemede yararlandığımız, M. Fuad Köprülü; *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri*, Ankara 2004, s. 36, dn.36'da.

²² F. Kraelitz; *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, Wien, 1921, c. I. Kraelitz'in eserinin künyesi, M. Fuad Köprülü; *a.g.e.*, s. 51, dn. 56'da.

²³ Ahmet Mumcu; *Divan-ı Hümayun*, Ankara, 1986, s. 28.

saptadığına değinen Mumcu, Dilger'in çalışması ile ilgili olarak devam eder; özellikle bazı teşrifat kurallarının Kanunname'nin yazıldığı iddia edilen tarihten (1470-1481 arası) çok sonra ortaya çıktığını, gene bazı makamların, Kanunname'de belirtilen biçimiyle Fatih döneminde mevcut olmadığını kanıtlamıştır. Dilger'e göre²⁴, belki II. Mehmet zamanında Kanunname'nin bir ufak çekirdeği vardı. Buna zamanla, kendiliğinden gelen eklemeler, elimizdeki metni ortaya çıkarmıştır, ki bunun Fatih zamanında yazılması olanağı yoktur²⁵.

Hassan'ın, Mumcu'ya verdiği cevap incelememiz için de teorik-metodolojik bir yol haritası sunmaktadır²⁶. Şöyle ki, Hassan, her ne kadar, kanunnamenin mukaddimesinin, Fatih dönemi belgesi zannıyla hiç dikkate alınmaması gerektiğinin, keza, teşrifat kurallarının sonradan eklendiğinin doğru olabileceğini kabul etse de, bunun bir emir konusu olabileceği veya nüshayı çıkarırken sebebi meçhul bir gayretkeşlikten kaynaklanabileceği yönündeki kuşkusunu dile getirir. Bu ve benzeri "sızma"lar, kanunnamenin hükümlerinin, nitelikçe, çok büyük bir bölümünün "özgün" olduğu gerçeğini değiştirmez. Esasa yönelik olarak "hükm"ün vazedilişini belgeleyen temel hükümlerin hemen tamamının (geç) Fatih dönemine ve Fatih'e ait olmadıklarını gösterebilecek teorik-metodolojik bir kanıtlandırmanın mümkün olmadığını ifade eden Hassan'a göre, kıyısından-köşesinden sızmalar ve Mumcu'nun vurguladığı üzere, Divan-ı Hümayun'un oluşumunun sorununun çözümlenmesindeki hassasiyet, esasî hükümlerin çok dikkatle ele alınması gereği, bütün bunların Fatih Kanunnamesi'nin başka bir döneme taşınmasını mümkün kılamaz.

Kanunname'ye Göre Osmanlı Kamu Personeli Rejimi

Fleischer'a göre²⁷, her ne kadar İstanbul'un fethinden önceki on iki yıl içinde Osmanlı sarayında bir başdeftardar ve nişancının etkin olduğunu bildiren en az iki kaynak varsa da, Osmanlı bürokrasi kurumunun ulaşılabilir tarihi Fatih ve kanunlarının çağı ile başlar. Ona göre, Fatih, II. Bayezid ve Yavuz dönemlerinin başlıca bürokratları incelendiğinde, 1453-1520 yılları arasındaki dönemde Osmanlı bürokrasisinin henüz tam gelişmemiş

²⁴ Konrad Dilger; *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 25. Und 16. Jahrhundert*, München 1967, 141. S. "Beitäge zur Kenntnis Südosteuropas und des nahen Orients. 4-Zugleich München Diss. Phill. 1967. Dilger'in eserinin künyesi Ahmet Mumcu; *a.g.e.*, s. XXIV'de.

²⁵ Ahmet Mumcu; *a.g.e.*, s. 28, dn. 32.

²⁶ Ümit Hassan; *a.g.e.*, s. 196-197, dn. 38.

²⁷ Cornell Fleischer; *a.g.e.*, s. 224-225.

ve dallarının pek farklılaşmamış olduğu görülmektedir. Daha da önemlisi, olduğu kadarıyla devlet bürokrasisinin bileşenleri niteliğindeki iki kişisel dairenin başında bulunan nişancı ve başdefterdar, hemen her zaman ve doğrudan doğruya, meslekî açıdan farklılaşmamış ulema ve müderrisler arasından seçiliyordu. Nişancıların çoğu doğrudan medreseden atanıyordu. Başdefterdarlıktaki nişancılık arasında gidip gelme olaylarının sıklığı, bunun yapılabilmesini, çünkü a-her iki makamında temelde aynı kişisel ve eğitimsel nitelikleri gerektirdiğini; b- hem bürokratik görevli gereksiniminin, hem de bu makamlara uygun aday sayısının az olduğunu; c-daha sonra kesin olarak divan ve maliye dallarına ayrılan bürokratik kariyerin o dönemde hâlâ tek bir meslek yolu olduğunu ve divan ile maliye işlevleri arasında ayırma pek yer verilmediğini göstermektedir. Hassan'a göre, bu durumun sebebi son derece açıktır. Aslında, nişancının, ilim ve kalemle ilişkilendirilmesi bakımından özel bir konumu vardır: Örfün simgesel tasdiğiyle görevli olarak erken dönemlerdeki toprak rejimine, maliyeye ilişkin görevli ve ilim ile olan ilişkisi buna dairdir. Bundan dolayıdır ki, özel bir tanımlama yapılmıştır²⁸. Hatta, hukuk kurallarının hazırlanmasındaki işlevlerinden dolayı nişancıya "müfti-i kanun" bile denilmiştir. Tevkiî Abdurrahman Paşa'nın yayımladığı "Osmanlı Kanunnameleri"ndeki ifade şöyledir²⁹;

"Kanun-ı Osmanî ve merasim-i sultaniye nişancıdan sual oluna gelmiştir. Sabıkda bunlara 'müfti-i kanun' ıtlak olunmuştur."

Fleischer sorar³⁰; belli bir meslek yolundaki "rütbe ve statü" ne zaman terfide bireysel "liyakat ve işlevden" daha belirleyici hale geldi? Verdiği cevapta, kanunnamenin, Rumeli defterdarlığı da dahil olmak üzere bir kapı defterdarlığı görevinden nişancılığa geçişi muhtemel bir "kariyer çizgisi" saydığını belirtir. Bunun yanı sıra, Divan protokolünde defterdarın nişancıdan önce geldiğinin de açıkça belirtildiğini ifade eder. Bu iki meslek içinde birinden diğerine geçiş yapan bürokratlara değindikten sonra şu sonuca ulaşır; Kanunname'nin verdiği ya da ima ettiği ana çerçeve ne olursa olsun, bireylerin liyakati ve imparatorluğun ihtiyaçları temelinde bu tür geçişlerin yapılabilmesi ve yapıldığıdır. Böylece Osmanlı kamu personeli rejimindeki yatay hareketliliğe vurgu yapmış olur. Fleischer, daha sonra, soruyu tersten sorar; "işlev" ne zaman "statü"den daha önemli hale geldi?

²⁸ Ümit Hassan; *a.g.e.*, s. 216.

²⁹ Tevkiî Abdurrahman Paşa; "Osmanlı Kanunnameleri", *Millî Tetebbular Mecmuası*, c. I, sayı. 3, 1331, s. 516. (Bundan sonra kısaca *M.T.M.*)

³⁰ Cornell Fleischer; *a.g.e.*, s. 223-225.

Bu ilk dönemde işlev çok büyük olasılıkla statüyü belirliyor ya da ondan daha fazla önem taşıyordu. Anlaşılan nişancılarla defterdarlar arasında pek rütbe ayırımı yapılmıyordu. Sonuç olarak hemen hepsi ulemandı. Hatta kalemiye henüz gerçek bir meslek yolu değildi. Ona göre, Fatih döneminde nişancı ve başdefterdar gibi kişiler arasında rütbe ayırımı hükme bağlanmış olabilir, hatta bu güçlü bir olasılıktır; ama aday sayısının azlığı ve söz konusu kâtiplik ve bürokrasi görevlerinin sayıca sınırlılığı ya da farklılaşmamışlığı karşısında bu tür kanunlara sıkı sıkıya uyulmuş olması kuşkuludur.

Fleischer'in verdiği bilgiye göre³¹, I. Süleyman'ın saltanatı döneminde nişancılar ilmiye ile olan "aile" ve "eğitim" bağlarını korumakla birlikte, artık kalem eğitiminden de geçmek ve reisülküttaplıktan yükselmek zorundaydılar. Reisülküttaplık makamı anlaşılan I. Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında nişancıya yardım sağlama amacı ile oluşturulmuştu. Bu tarihten sonra nişancılığa dışarıdan (yani medreseden) bir tek atama yapıldı. I. Süleyman döneminin başdefterdarlarına bakılırsa, bürokratik işlemleri kurala bağlama eğiliminin daha da çarpıcı bir biçimde ortaya çıktığı görülür. Bunların ancak onbeşte dördü ilmiye ile ilişkili idi. Ve ilmiyeden olanların bile geniş bürokratik deneyimleri vardı. I. Süleyman dönemi, bürokrasi kurumu içinde uzmanlaşmanın ilk işaretlerine, maliye ve kalemiyenin ayrılarak üst kademelerdeki geçişlerine tanık oldu. İlmiye kökenli adaylar bürokrasinin tümü içinde yeğ tutuluyor, maaş düzeyleri ile statülerinin görece yüksekliği bunu gösteriyordu ama, maliye dalında profesyonel eğitimin önemi daha önce vurgulanmaya başlamış ve ilmiye kökeninden bağımsız bir meslek yolu olarak belirme eğilimi ortaya çıkmıştı. I. Süleyman'ın ölümünden sonra bu eğilimler daha da belirginleşti. Görünüşe göre reisülküttaplık, profesyonel bürokratlar için bir eşik haline geldi. Bu eşige ulaşanlar ya doğrudan nişancılığa yükseliyor ve böylece profesyonel nişancı oluyor ya da defterdar saflarına katılıyorlardı. Fiilen nişancılığa ya da yüksek maliye görevine geçit veren reisülküttaplık, on altıncı yüzyılın sonlarına gelindiğinde oldukça büyük önem kazanmıştı.

Aslına bakılırsa reisülküttap, Osmanlı merkez bürokrasisinde çok ilginç bir konuma sahip bulunmaktadır. Hassan'ın deyimi ile³²; bu konum, reisül-

³¹ Cornell Fleischer; *a.g.e.*, s. 228-229.

³² Ümit Hassan; *a.g.e.*, s. 229-230. Reisülküttaplık memuriyetinin İslamî devletlerdeki kökeninden yetiştirme tarzlarına ve kurumsal işleyişine/örgüt yapısına değin ayrıntılı bir derleme için Bkz. Halil İnalçık; *İslâm Ansiklopedisi*, Reis-ül-küttab Maddesi. Biz, incelememizin kavramsal sınırları açısından, memuriyetin bu yönleri ile değil, diğer memuriyetlerle kıyaslandığında

küttabın, reisin, hem Kanunname'de görevlendiriliş biçimine, yetki ve makam tanımlamalarına yansımaktadır, hem de buradan hareketle, somut tarih içerisinde, yetki ve sorumluluk değişimi ve böylece etkinliğinin zaman içerisinde artışı bağlamında kendini gösterecektir. Ona göre, reisülküttap, divanda oturma yetkisini haiz olmayan ancak divanın "kâtib-i umumi"liği yetkisi ile donatılmış, aslı üye olmayan, ama divanda devamlı bulunan ve bulunmak lazım gelen bir konuma sahiptir. Nitekim reisülküttabın divan görevi, maliye örgütünde kendine bağlı bürokratların önemi, yine divanda zamanla dış temaslar konusunda da uzmanlaşması onun, Fatih döneminden sonra ve çok geç dönemlerde sürekli yetki ve mertebe kazanmasına yol açacaktır. Mumcu, nişancının örfi hukukla ilgili işleri son derece önemli ve zaman alıcı nitelikte olduğundan; başlangıçta, ona bir yardımcı olarak verilen reisülküttabın kısa sürede hem divan-ı hümayun toplantılarını yürütücüsü, hem de merkez bürokrasisinin fiilî şefi durumuna geldiğini; "namele-ri tercüme ve tesviye etmek"le görevli reisülküttabın, devletin diplomatik sorunlarını herkesten önce öğrenen ve onlarla ilgili işleri yürüten kişi olduğunu, yabancı devlet temsilcilerinin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki görevlerini görürken en fazla reisülküttapla karşılaştığını ve bu nedenle "Reis Efendi"nin onlarca son derece önemli bir memur, bir çeşit dışişleri bakanı sayılmış olduğunu belirtir³³.

Albert H. Lybyer'ın, Gibb ve Bowen'ı³⁴ da etkileyen tanımlaması, Osmanlı bürokratik yapısı ve kamu personeli rejiminin genel bir tasnifini sunar³⁵. Bizim kavramsal çerçevemiz açısından; Lybyer, üst kümede/dikey kademelendirmede bürokrasiyi "yönetim kurumu" ve "islamiyet (din) kurumu" olarak ikil-işlevsel bir şekilde sınıflandırmakta alt küme/yatay kademelendirmede kamu personelini seyfiyye ile kalemiyyeyi yönetim kurumuna, ilmiyyeyi din kurumuna dahil etmektedir.

işlevsel ayrışması ile ilgilidir. Bu kaygımız diğer memuriyetler için de geçerlidir. Bundan dolayıdır ki, memuriyetlerle ilgili uzun açıklamalara girişmeyip, bunların sadece ana hatlarını derlemekle yetindik.

³³ Ahmet Mumcu, *a.g.e.*, s. 58-60.

³⁴ H.A.R. Gibb-Harold Bowen; *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, London, New York, Toronto, c. I-II, s. 1960. c. I'de III. Bölüm (s. 39-199) "Yönetim Kurumu", II. ciltte VIII. bölüm (s. 70-80) "Din Kurumu" olarak tasnif edilmiştir.

³⁵ Albert Howe Lybyer; *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, (Çev. Seçkin Cılızoğlu), İstanbul, 1987, s. 137-212.

Fatih'in ilan ettiği Kanunname'ye göre değerlendirecek olursak³⁶, Osmanlı idarî teşkilatına dair bu belgede, doğrudan doğruya ilmiyye, seyfiyye ve kalemiyye sınıflarının adları geçmese de, alt-kümede/yatay kademelendirilmede askerî sınıf olarak kategorize edilen yönetici sınıf/bürokrasi, ilim, kılıç ve kalem ehillerine göre bir düzen içinde algılanmış ve kamu personelinin görev ve yetkileri buna göre belirlenmiştir. Bu algılama biçimi, üst kümede/dikey kademelendirilmede Osmanlı hukuk sistemini de belirleyen temel ideolojik anlayışa binaen, işlevsel bakımdan örf ve şer'at olarak iki başlık altında da değerlendirilebilir.

Kanunname şöyle başlar;

"Bu kanunname atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlad-ı kiramım neslen ba'de neslin (nesilden nesile) bununla amil olalar"

Böylece, geçmişini, kendini ve geleceğini "kanunen" bağlayan ve bu suretle, ideolojik meşruiyet bakımından Orta Asya steplerinden itibaren gelişen bir örfî kanun ve yasa geleneğini de vurgulamış olan Fatih'in, üç babdan oluşan bu kanunnamesinde; birinci bab, Divan üyelerinin hiyerarşisini belirler. Arz yetkisi olanlar ve arz biçimleri, terfi şekilleri vb.; umur-ı saltanata müteallik/saltanat işleri ile ilgili tertib ve ayinin beyan edildiği ikinci babda, Arz Odası, Has Odası ve buralardaki memurlar ve takip edilecek teşrifat vb.; ahval-i ceraime/suç durumlarına ve ehl-i mansıba/memuriyet-makam ehline tayin olunan mahsulatın ve elkabların/lakabların beyan edildiği üçüncü babda, kamu personelinin maaşı, emeklilik şartları, önde gelen bürokratlara yönelik hitap ve unvanlar belirtilir, ki bu konu incelememizin kapsamının dışındadır.

Kavramsal çerçevesi açısından "bürokrasinin yapısal işleyişi" ile değil "kamu personelinin işlevsel ayrışması" ile ilgili olduğumuz incelememizde, Mumcu'nun tasnifi izlenerek, Divan-ı Hümayun'daki kamu personeli ile ilgili olarak, fakat Hassan'ın deyimi ile kanunname hükümlerini aşan,³⁷ şöyle bir hiyerarşik yapı şeması çıkarılabilir³⁸;

³⁶ "Kanunname-i Âl-i Osman", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası İlavesi*, İstanbul, 1335, s.10. Yer yer konu ile ilgili olarak Tevkiî Abdurrahman Paşa'nın yayımladığı "Osmanlı Kanunnameleri", *MTM*. ile karşılaştırmalar da yapacağız. Ama, "Kanunname" kelimesinin tek başına geçtiği cümlelerde Kanunname'den, Fatih'in yayımladığı Kanunname'yi kast ediyoruz.

³⁷ Ümit Hassan; *a.g.e.*, s. 215, dn. 58.

³⁸ Ahmet Mumcu; *a.g.e.*, s. 41-66. Mumcu, şeyhülislamla ilgili olarak altıncı başlıkta şöyle bir açıklama yapar: "ulemanın başı ve Osmanlı Devleti'nde en büyük manevî saygınlığın sahibi şeyhülislam Divan-ı Hümayun üyesi değildir. Şeyhülislamın bazı atamalar dışında (XVI. yüzyıl

1-Asıl üyeler: a- vezir-i azam, b- Kubbealtı vezirleri, c- kadı askerler, d- nişancı, e- defterdarlar, f- Rumeli beylerbeyi.

2-Belli bir statüye ulaştıkları zaman Divan-ı Hümayun üyesi olan görevliler: a- yeniçeri Ağası, b- kaptan-ı derya.

3- Divan-ı Hümayun üyesi olmamakla beraber toplantılara katılabilen kişiler: a- beylerbeyi rütbesindeki yöneticiler, b- mazul beylerbeyleri.

4-Divan-ı Hümayun'un yardımcıları: A- Birinci derece yardımcılar; a-reisülküttap, b- tezkireciler, c- çavuşbaşı. B- Diğer yardımcılar: a- büro işlerinin görülmesinde çalışanlar, (doğrudan doğruya nişancıya hizmet edenler-kâtipler ve reisülküttabın odasında çalışanlar-tercümanlar), saray görevlileri (teşrifatçılar ve vakanüvisler) b- infaz işleri ile görevli olanlar (Divan-ı Hümayun çavuşları ve kapıcılar)."

Divan-ı Hümayun'daki üst düzey kamu personelinin üçlü-işlevsel ayrışması ve hiyerarşik yapısı üzerine Fatih'in yayımladığı Kanunname'yi incelemeden önce, incelememizin kapsamını aşmayan, kısa bir açıklama konu hakkında aydınlatıcı olacaktır. Padişah, vezir-i azamlık makamını hükümdarlık makamının mutlak vekili mertebesine yükseltmiştir. Bu mertebe ile vezir-i azam, hükümdar bir yana, "cümlelerin ulusu"dur. Devletin en yüksek ve yetkili ve sorumlu kişisidir. Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından yayımlanan "Osmanlı Kanunnameleri"nde de vezir-i azamın hiyerarşik konumunu aynı esaslar içinde tanımlamaktadır³⁹;

"Evvel sadrazam olanlar cümleyi tasaddur idüb âmme-i maslah-ı din ve devlet ve kâffe-i nizam-ı ahval-ı saltanat ve tenfiz-i hudud ve kısas ve habs ve enva'-ı tazir ve siyaset ve istima'-ı dava ve icray-ı ahkâm-ı şeriat ve def-i mezalim ve tedbir-i memleket ve tevcih-i eyalet ve

sonlarına doğru, müderrisler, büyük kadılar ve bazı din hizmetlilerinin atamaları işi şeyhülislam bırakıldı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı; *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (yer, yıl belirtilmemiş) s. 179.'a atf. Ayrıca Tevkiî Abdurrahman Paşa; "Osmanlı Kanunnameleri", *Millî Tettebular Mecmuası*, c.I, s. 3, s. 538-539'a atf; "tertib-i silsile-i mevalî ve müderrisin şeyhülislam efendilere müfevvezdir. Kanun üzere yazub eshab-ı istihkakı vekil-i saltanata arz eder. Ama kadıaskerlikler ve bazı büyük mevleviyetler vekil-i devletin reyine muhtacdır." s. 56, dn. 112.) hiçbir yönetsel ya da siyasal rolü yoktur. İnalıcık'a atf. Bkz. s. 100. İnalıcık dikkat çeker; "Şeyhülislam ulemanın başıydı. Medrese üyelerinin atanma, terfi ve azillerine ilişkin dilekçeyi vezir-i azama o verirdi. 16. yüzyıldan sonra molla dereccesindeki büyük kadıların atanma ve azline ilişkin öneride bulunma yetkisini elde ederek, bütün ulema örgütünün denetimini şeyhülislam gerçekten de ele geçirdi. Vezir-i azam nasıl sultanın yürütme yetkisinin mutlak temsilcisi ise, şeyhülislam da sultanın İslam cemaatinin başı imam sıfatıyla dinî yetkilerin mutlak temsilcisi oldu." Ahmet Mumcu; *a.g.e.*, s. 103.

³⁹ Tevkiî Abdurrahman Paşa; "Osmanlı Kanunnameleri", *MTM*, s. 498-499.

emarat ve ulufe ve zeamet ve timar ve tevliyyet ve hitabet ve imamet ve kitabet ve cem'-i cihat ve taklid ve kaza ve nasb-ı mevali ve tefviz ve tevkil ve tayin ve tahsil ve umur-ı cumhur ve tevcihat-ı gayr-ı mahsur ve'l-hasil cem'i mansıb-ı seyfiyye ve ilmiyyenin tevcih ve azli ve cem'-i kazaya-yı şeriyye ve örfiyyenin istima' ve icrası için bizzat cenab-ı padişahiden vekil-i mutlak ve memalik-i mahruse-i Osmanî ve taht-ı hükümet-i sultanide olan cemi'-i nasik üzerine hakim-i sahib-i ferman olduğu muhakkaktır." Veziri-i azamın "ilamatı saltanat"ı taraf-ı padişah tarafından kendisine verilmiş olan "mühr-i hümayunudur".

[Cümle şöyle devam eder;]

"Sair vüzeraya-yı azamdan kemal-i imtiyazları mühr-i hümayunladır. Daima koynunda hıfz ider. Ancak Divan-ı Hümayunlarda bade't-taam çavuşbaşı evvel mühr-i hümayunu kendünden alub ruzname kisesini ve hazine defterhanesini ve hazine ve defterhaneyi anınla mühürleyüb fi'l-hal yine kendüye teslim ider."

Kanunname'de, vezir-i azamdan hemen sonra adı geçen, "malın vekili" defterdar, hiyerarşide, ki kanunnamedeki ifade edilmiş tarzı ile oturmadadır-mertebede, bürokraside ikinci en yüksek kamu personeli konumundadır. Bundan başka, Hassan'ın deyimi ile başlı başına bir müessese niteliğinde olan "müşavere"nin yine en önde gelen taraf ve unsurlardan birini meydana getirir; belki bunlardan da önemlisi, "umur-ı mahfiye"yi/en gizli, hafi işleri, malî işleri ve durumu sadece veziri azam ile müşavere edebilir⁴⁰. Hassan'a göre, defterdara verilen bu önem, hem mevcudu o an için yeniden tespit etmek üzere gerçekleştirilmiştir, hem de defterdarın gelecekte taşınması istenilen sorumluluk ve sahip olacağı yetki önceden programlaştırılmaktadır.

Vezir-i azamın mutlak vekillik niteliği başdefterdarın "görev alanı" ile sınırlanmaktaydı, vezir-i azamın defterdar üzerinde yalnızca gözetim yetkisi vardı. Mali işlerdeki yetkisi dolayısı ile, Divan-ı Hümayun'un doğal üyesi de sayılan başdefterdar paye bakımından nişancıdan üstündü. Demek ki, merkez bürokrasisinin şefi nişancı ile mali örgütün şefi başdefterdar devlet tarafından aynı derecede önemli görülmüştü⁴¹. Tevkiî Abdurrahman Paşa'nın neşrettiği Osmanlı kanunnamelerindeki ifade şöyledir⁴²:

⁴⁰ Ümit Hassan; *a.g.e.*, s. 208-209.

⁴¹ Ahmet Mumcu; *a.g.e.*, s. 49-50.

⁴² Tevkiî Abdurrahman Paşa; "Osmanlı Kanunnameleri", *MTM.*, s. 516.

“Baş defterdar paye ve itibarda heman nişancı gibidir. Eger ikisi dahi beraber ise yahud ikisinin payeleri yoğise kadim nasblarına itibar olunur.”

Başdefterdarlık makamının vezir-i azamlık makamı ile birlikte en yüksek makam olarak algılanması, Fatih'in yürüttüğü ekonomi ve araziye “miri”leştime siyasasının bir yansıması olarak algılanabilir. “Cümle malın nazır-ı” odur ve “umur-ı alem” ondan sorulur, tek bir akçe onun izni olmaksızın hazineye ne girebilir ne çıkabilir. Bu bakımdan, “onun kadri Rumeli Beglerbegi ile beraberdir” ifadesindeki, “kadri” kelimesi; Hassan'ın uyardığı üzere, derece/rütbe olarak değil, itibar haysiyet sahibi olarak algılanmalıdır. Defterdarın bu denli yükseldiği bir anda Rumeli beglerbeginin itibar denkliği ile bir arada telaffuzu, bir yönü ile ikileşen makamlar içerisinde Rumeli yetkilisi olmağa, Rumeli makamlarının üstünlüğüne ve yine bu makamın aslı sorumluluğuna bir vurgulamadır. Daha da önemlisi, Divan'ın aslı üyesi olmadığı bilinen ve dolayısı ile Asitane dışı hiçbir görevlinin Divan'ın aslı üyesi olamazlığı “ilke”sine rağmen Rumeli Beglerbegi'nin kimliği aracılığı ile Asitane dışı memleketin en yükseğine sırf onursal bir itibar kazandırılmaktadır⁴³.

Şeyhülislamlık bu dönemde henüz kurumlaşmamış ve bunun sonucu olarak terimsel olarak gündeme gelmemiştir. Bu dönemde kazasker henüz sadece yargısal bağlamda değil, ilmiyenin de üst rütbelisi olma statü ve işlevselliğine sahiptir. Kaldı ki, şeriat enjeksiyonlarının en sistemli olduğu dönemde, şeyhülislamlığın vücut buluşu ve teşrifat açısından devlette vezir-i azam ile birlikte ön sıraya geçişi döneminde, on altıncı yüzyılda bile kazaskerler önemlerinden hiçbir şey yitirmeyecektir. Ve yine, protokoller anlamda sivrilen ve fetva işi ile de işlevsellik kazanan şeyhülislam hiçbir vakit Divan-ı Hümayun üyesi olamayacaktır. Bazı atamalar dışında hiçbir yönetsel ya da siyasal rolü yoktur⁴⁴. İsmail H. Uzunçarşılı'nın şeyhülislamlık makamı ile ilgili yayımladığı belge, bir yönü ile kamu personeli rejimindeki

⁴³ Ümit Hassan; *a.g.e.*, s. 226. Mumcu, Kanunname'de Rumeli beylerbeyinden bir yerde bahsedilmesi bunun dışında beylerbeyi kelimesinin çoğul olarak kullanılması ilginçtir diyerek açtığı dipnotta Fatih Kanunnamesi'ndeki bir tutarsızlığa dikkat çekmektedir; “beylerbeyleri sadr'da oturmayacaklardır (s.13), ama Rumeli Beylerbeyi defterdarla denk tutulmuştur (s. 16). Aynı cümlede, defterdarın “mal nazır” sayıldığını da söylersek, başka önemli bir tutarsızlık ortaya çıkar. Mal nazırlığını kanunnamenin kesinlikle vezir-i azama verdiğini biliyoruz.” s. 51, dn. 90.

⁴⁴ Ümit Hassan; *a.g.e.*, s. 211. Hassan'a göre, bunun, metne, sonradan mı dahil edildiği yoksa müftüye hürmeten mi böyle anıldığı henüz net değildir.

şer'î-örfi/ hiyerarşiyi, diğer yönü ile bürokratik yapıdaki dinî-dünyevî/ikili-ışlevsel ayrışmayı yansıtmaktadır. Buna göre⁴⁵;

“Şeyhülislam, rütbe-i vekâlet-i kübra yani vezaret-i uzmadan âlâ de-ğilse bari beraber bazı hususa nazar olunsa andan bâlâterdir... Padişah-ı âli-cah nazarında hallal-i müşkilâtı enam olan şeyhülislam vüzeradan mukaddem olub umûr-ı diniyyede riyaset-i mutlaka sahibi olduğu cihetle vekâlet-i kübradan minvecih âlâ makamdır. Zira devlet umur-ı din üzerine bina olunur, din asıl ve devlet onun fer'i gibi kurulmuştur. Yalnız din reisi şeyhülislam ve devlet reisi vezir-i azam ve her ikisinin reisi Padişah-ı kâmkârdır.”

Yeniçeri ağalığı bugünkü ordu teşkilatına göre umum piyade kumandanlığına muadil bir rütbedir. O kadar ki, yeniçeri ağası, yeniçeri ocağının en büyük kumandanı olup, hükümdarın saltanatta kalabilmesi yeniçerilerin elinde olduğundan padişah ağalığa en çok itimat ettiği adamlardan birini tayin etmek zorundaydı⁴⁶.

Çaşnigirbaşı, mutfak ve sofrta hizmetlerinin amiri olup, yemek işlerinin düzenlenmesi dışında padişahın zehirlenmesi probleminden de sorumludur⁴⁷.

Beylerbeyi vezirlerden bir tabaka aşağıdadır. Sadr'da oturma hakları⁴⁸ işlevsel bakımdan değerlendirildiğinde, belirli düzeydeki kadıların ve sancak beylerinin yolu olduğunun belirtilmesi, Kanunname'nin, “yol”u maliye-kalemiyye, ilmiyye ve seyfiyyeye açık tuttuğunu göstermektedir. Böylece, taşradaki memleket üst-yönetici sınıfın belli tercihlere bağlı olarak birbirleri yerine ikame edilebilirliğini de ortaya koymuş oluyor⁴⁹.

Arz, padişahın bu günden yarına verilen bir izniyle gerçekleştirilen bir sunum olmaktan çıkarılarak, ebed-müddet bir konuma yükseltilmekte tam anlamı ile müesseseleşmektedir. Vezirler, kadiaskerler, defterdarlar ilk kategorideki Divan üyeleri olarak “arz yetkisi” ile donatılmaktadırlar. İkinci kategoride, başlı başına bir ordu gücü üst-makamı olan yeniçeri ağalığı, arz

⁴⁵ *Telhisü'l-beyan fı Kavanin-i Âli Osman*, (Hazerfen Hüseyin Efendi) varak 140'tan aktaran İsmail H. Uzunçarşılı; *Osmanlı Devleti'nin İlmîyye Teşkilatı*, Ank., 1988, s. 178, dn. 4. Krş. İncelememizde dn. 11.

⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı; *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1998, s. 70-71. Krş. Mehmet Zeki Pakalın; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1993, c. III, Yeniçeri Ağası maddesi.

⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı; *a.g.e.*, s. 70-71.

⁴⁸ Tartışmalar için bkz., Ahmet Mumcu; *a.g.e.*, s. 51-52.

⁴⁹ Ümit Hassan; *a.g.e.*, s. 220.

yetkisini haiz kılınmaktadır. Bu hususun hem genel olarak ordunun ve yeniçerilerin konumu, hem başkentteki durum, hem sefere yönelik hazırlık, hem istihbarat hem de güven ve tedbir manzumesi itibarı ile düşünüldüğünde yerli yerine oturduğu anlaşılmaktadır. Divan üyesi olanlar dışında, hem yeniçerilerin ağası, hem de bütün ağaların başı olarak düşünülen yeniçeri ağası'nın arz yetkisine sahip olanlar içerisinde başlı başına bir kategori oluşturduğu söylenebilir. Üçüncü kategori iç halkından oluşmaktadır. İç halkı saray mensubu demektir, ancak Kanunname'de belirtilen "iç halkı"nın belirli bir üst-mertebe ifade ettiği görülmektedir. Bu beş makam özel bir konuma ulaştırılmıştır. Gerçekten de bunların hem arz etmeleri, hem pratik bir dizi gereklilikten kaynaklanmakta, hem de iç halkı için kesin bir hiyerarşi oluşturulmuş bulunmaktadır⁵⁰.

Bu kısa ön bilgi doğrultusunda, Kanunname maddelerini "içerik analizi" ile çözümlenecek olursak şöyle bir sonuca ulaşabiliriz⁵¹:

1- Kanunname'de, üst-kümede/bürokraside örfî/dünyevî ve şerî'/dini temelli ikili işlevsel ayrışmasına paralel olarak, kamu personeli ile ilgili "bürokratik hiyerarşi ve görevler ayırımı"na dair, "üçlü-işlev"e yönelik bir tasnif yapılmıştır;

"Evvela vüzera ve ümeranın vezir-i azam başıdır. Cümlelerin ulusudur. Cümle umurun vekil-i mutlakıdır.

Ve malımın vekili defterdarımdır. Ve ol nazırdır. Ve oturmada ve mertebede cümleden mukaddemdir.

Ve şeyhülislam ulemanın reisisidir. Ve muallim-i sultan dahi kezalik serdar-ı ulemadır. Vezir-i azam anları riayeten üstüne almak münasibdir. Amma müfti ve hoca ve sair vüzeradan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler.(...)

Evvela vüzera onlardan sonra kadiaskerler, onlardan sonra defterdarlar ve defterdarlardan aşağıya yeniçeri ağası ve sair üzengi ağaları, mir-i alem ve kapucubaşuları ve mirahur oturur⁵². (...)

⁵⁰ Ümit Hassan; *a.g.e.*, s. 218.

⁵¹ Kanunname hükümlerinin iç sıralanışında bir düzensizlik olduğu için, konu bütünlüğünü sağlamak için, kanunnamenin sayfalarının-maddelerinin sıralanış sırasını takip etmeyip farklı sayfalardaki-maddelerdeki ilgili görevleri izledik ve bir arada değerlendirdik.

⁵² "Ve çavuşbaşı ve reisülküttab ve kapucular kethüdası hidmetkârdır. Divan'da oturmazlar. Ve ağalardan mir-i alem ve kapucubaşı gelmek lazım gelse anlar dahi oturmazlar. Ve bir maslahat için mazul beglerbegiler girse veya mazul begler girse mazul beglerbegiler vüzera altına nişancı altına ve mazul begler defterdar altına oturular."

Ve ağalardan yeniçeri ağası sair ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, anın altına mir-i alem, anın altına kapucubaşı, anın altına mirahur, hâlâ mirahur devlet-i padişahide iki olmuştur. Mirahur-ı sani altına çakırcıbaşı, anın altına çaşniğirbaşı, anın altına sipahi oğlanları ağası, altına silahdar ağası, altına sair bölük ağaları, onların altına çavuşbaşı, anın altına kapucular kethüdası, anın altına cebecibaşı, anın altına topçubaşı oturur. (...)

Mal defterdarlarım cümle asitane-i saadetimde olan ağalarımın yukarıdurlar ve yukarı otururlar. Ve cümle sancak begilerinden yukarıdır ve yukarı otururlar. Altı kerre yüz bin akçelik beg dahi olursa onlardan yukarı otururlar ve begler defterdarların altına otururlar.

Ve mal defterdarlarım şehzade lalalarının üstünde otururlar. (...)

Ve bizzat rikab-ı hümayunuma sahib-i arz olanlar vüzeram ve kadiaskerlerim ve defterdarlarım ve iç halkından kapu ağası ve odabaşı ve hazinedarbaşı ve kilercibaşı ve saray-ı amiremin ağası sahib-i arzdir. Amma kapu ağası olan ihtiyar başdır. Ekseriya odabaşı ve kapu ağası arz etmek gerekdir. Ve name ile arz etmek götürü beglerbegilerin ve ümeranın ve kuzatın yollarıdır. Bizzat arz etmek mertebesi âlidir. (...)

Ve beglerbegiler⁵³ vüzerâ altına, defterdarlar kadiaskerler altına otururlar. Ve cümle mal defterdarlarım gerek asitanemde ve gerek me-malik-i mahrusamda olalar, mertebede, oturmakta ve elkabda beraberdirler.(...)

Ve beglerbegiler vüzeradan bir tabaka aşağıdır ve taht kadılarına tasaddur ederler. Ve darüssaltanatım kadısından gayrısı defterdarımın aşağı otururlar. (...)

Ve ulufeli müteferrika⁵⁴ çaşniğirlerden mukaddemdir. Çaşniğirlerden sonra tımar müteferrikasıdır. Anlardan aşağı çavuşlardır. Çavuşlar ile kâtibler kangısı eski ise ana itibar olunur. (...)

Darü's-saltanatım kadısı beglerbegiler ile beraberdir.(...)

Sair yüzelli akçe kadılar defter kethüdalarının ve alay beglerinin üstüne otururlar. Amma ki ikiyüzbin akçe sancak dahi olursa altına otururlar. Mansıbı üçyüzbine varmayınca mal defterdarlığına müstehakk olmaz. Ve dahil mollalarına dahi mal defterdarlığı ve nişancılık verilme sahn müderrislerine dahi kanunumdur.(...)"

⁵³ "Sancak begleri taşrada otururlar."

⁵⁴ Müteferrika ilgili olarak şöyle bir ifade var: "Vezir-i azam oğulları altmış akçe ile müteferrika olalar ve sair vüzerâ oğulları elli akçe ile müteferrika olalar. Ve nişancı oğulları dahi ke-zalik kırkbeş akçe ile müteferrika olalar. Ve beglerbegi oğulları dahi kırkbeş akçe ile müteferrika olalar."

“Oturur” kelimesinde ifadesini bulan “bürokratik hiyerarşi”, bu şekilde, üstten asta doğru uzayıp gitmektedir. “Ve bir cemiyet-i âli ve bir mecma’-ı ahali olsa ehl-i divana ahardan adem karışmasun” şeklinde bir uyarının da bulunduğu ve “Divan-ı Hümayun’umda ta’amda vezir-i azam ile başdefterdar ve sair vüzera ile defterdarlar ve nişancı yer ve kadiaskerler başka yerler” şeklinde kademelendirme de yapılmıştır.

2- Kanunname’de, alt-kümede/kamu personeli rejiminde icraî, hukukî ve malî yetkileri belirlenerek üçlü işlevsel ayrışmasına paralel olarak “meslekî kariyer çizgisi ve terfi koşulları”na dair, “atamalara yönelik, bir tasnif yapılmıştır;

“Ve Divan-ı Humayun’umda sadrda oturmak vüzeranın ve kadı askerlerin ve defterdarların ve nişancının yoludur⁵⁵.(...)”

Ve suffa-i Divan-ı Âli’de oturmak beglerbegilerin yoludur⁵⁶.(...)”

Ve beglerbegilik dört kimesnenin yoludur. Mal defterdarlarının ve beglik ile nişancı olanların ve beşyüz akçe kadıların ve dört yüzbin akçeye varmış sancak beglerinin yoludur⁵⁷.(...)”

Ve nişancılık dahil ve sahn müderrislerinin yoludur⁵⁸. Ve mal defterdarlığından nişancı olsa evvel beglerbegilik hükmü ile olur ve Reisülküttab nişancı olsa sancak hükmü ile olur.(...)”

Ve mal defterdarlarının ve beglik ile nişancıdan vezir dahi dafa’ten olmak yoludur ve kanunumdur.”(...)”

⁵⁵ Devamında oturma sırası (=bürokratik hiyerarşi) belirtilir: “Evvela vüzera oturub, bir canibe kadiaskerler, anların altına defterdarlar otururlar ve ol bir canibe nişancı oturur.” Böylece, Divan-ı hümayun’da en-üst kamu personelinden başka Nişancı da sıralanır.

⁵⁶ Devamında bürokratik hiyerarşi belirtilir: “Ve beglerbegiler vüzera altına, defterdarlar kadiaskerler altına otururlar.”

⁵⁷ Devamında bürokratik hiyerarşi belirtilir: “Ve sancak begleri cümle ağaların üstünde otururlar.”

⁵⁸ Bu ifade, nişancının esasen ilmiye mensubu olması; ve fakat, kalemiyyeden nişancı olunacaksa bunun sancak hükmü ile olması gerektiğini düşündürüyorsa da Mumcu’nun bu konu hakkındaki uyarısı önemlidir: “Nişancı’nun en önemli görevleri tuğra çekmek yanında, fermanların hazırlanmasını sağlamak, en önemli fermanları bizzat kaleme almak ve yeni konulacak ya da değiştirilecek örfî hukuk kurallarının saptanmasıyla uğraşmaktır. Ayrıca defterdarların hazırladıkları belgelerin son denetimini yapmak, merkeze gelen yakınmaları sıraya sokmak ve niteliklerine göre ayırmak nişancının belli başlı görevleri arasındadır. Bu önemli görev nedeniyle nişancıları ulema, daha sonra iyi yetişmiş kâtipler arasından seçmek gerekmiştir. Şurasını hemen belirtelim ki, ulemadan seçildiği zaman bile; o, artık ulema sınıfı içinde görülmez; o, merkez bürokrasisinin şefi olduğu için atanmasına şeyhülislam ya da kadiasker karışamaz. Onun ulemadan olması, bürokrasinin başına “ulemadan biri” getirmek endişesinden doğmamış, bilgili ve yetenekli bir kişinin bürokrasinin başına getirilmesi düşüncesinden doğmuştur. İleride, kâtipler arasından seçilince, onun ulemalık formasyonu da iyice ortadan kalkmıştır”. Ahmet Mumcu; *a.g.e.*, s. 47-48.

Ve selam çavuşu vüzeraya ve defterdarlara tayin olunmak gerekdir.(...)

Ve mal defterdarları baş defterdar olmak yollarıdır. Ve defterdarlığa üç payeden çıkarlar. Evvela defterdar emini ve şehir emini defterdar olmak kanunumdur. Ve üçyüz akçe kadı dahi defterdar olmak kanunumdur. Ve hâlâ üçyüz akçe kadı bir kimse vardır. Ve reisülküttab dahi riayet olunursa defterdar olmak kanunumdur⁵⁹. (...)

Ve şehir emini yüzyigirmi akçe ulufeye mutasarrıf olur. (...)

Ve ulufe müteferrikalarının yolu tımar defterdarlığıdır. Tımar defterdarlarının yolu defter kethüdalığıdır. Ve Rumeliden defter kethüdası riayet olundukda mal defterdarı olmak caizdir.

Ve reis kâtiblerinin yolu hazine kâtibi olup mukataacı ve muhasebeci olmak kanunumdur.

Ve sahn mollaları makam-ı mevleviyetdir. Anlar cümle sancak bağlerine tasaddur ederler.

Ve dahil müderrisi ve haric müderrisi dahi makam-ı mevleviyetdedir⁶⁰. (...)

Ve ibtida mülazım yigirmi akçeye medreseye (...) Elli akçe müderrisi cümle ağaların üstüne oturur. Sahn vardıkdan sonra beşyüz akçe kadı olub andan kadıasker olurlar”

“Yoludur” kelimesinde ifadesini bulan “terfi koşulları”nı kamu personelinin “hiyerarşik” dizilişi tamamlar. “Ve suffa-i Divan-ı Âli’de oturmak beglerbegilerin yoludur. Ve beglerbegiler vüzeraya altına, defterdarlar kadıaskerler altına otururlar” örneğinde olduğu gibi. Burada hem terfi koşulları/yolu; hem de bürokratik hiyerarşi/oturma sırası açıkça belirtilmiştir.

Kanunname’de, bunlardan başka, bayram merasimlerinde izlenecek ka-ideler, ordunun çıktığı seferlerde yüklenilecek hizmetler ve üst-bürokratların makamlarına göre alacakları aidat, vergi ulufe vb. hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Üst-bürokratların alacakları ücret de onların mertebesi ile ilişkilidir ve Kanunname’de bu ilişki sürekli vurgulanır. Mesela;

⁵⁹ Devamında bürokratik hiyerarşi belirtilir: “Ve meratibde defter emini, anun altında şehir emini, anun altında reisülküttab otururlar.(...) Küttab meratibinde reisülküttab, anun altına yeniçeri kâtibi, anun altına ruznameci, anun altına sipahiler kâtibi, anun altına mukabelecisi ve mukataacı, anun altına tezkireci, anun altına reis kâtibleri oturur.”

⁶⁰ Devamında mertebe (=meslekî kariyer) belirtilir: Anlar cümle sancak beglerine tasaddur ederler.

“Ve mal defterdarları sancak kabul etse dört yüz elli bin akçe ile virilür. Ve yeniçeri ağasına ve sair özengi ağalarına dört yüz otuz bin akçe ile virilür. Ve dört yüzbin eksikli sancak begi olmaz. Ve asitanemden darü's-saadetim ağaları sancağa çıksa dört yüz bin ile çıkar.”

Kanunname, üst-bürokratlara ve hanedan azasına ithafen yazılan yazılarda kullanılacak unvanlar ile bitmektedir.

Bürokrasideki ikili işlevsel ayrışmanın taşra idarî yapısına yansımaları nasıldı?⁶¹ Devlet yönetim geleneğindeki dünyevî ve dinî ikili-işlevsel ayrışmadan dolayıdır ki, İnalçık, Lybyer'in “yönetim kurumu-din kurumu” ikili işlevsel ayrımını hatırlatan⁶² tespiti ile, şöyle demektedir⁶³; Osmanlı hükümdarları, taşra idaresinde ilk dönemlerden itibaren hep iki yetkili atamışlardır: ordu=kılıç ehli sınıf kökenli bey ile ulema=ilim ehli sınıf kökenli kadı. Bey sultanın yürütme yetkisini, kadı ise hukukî/yargı yetkisini temsil eder. Bey, kadı hükmü olmadan hiçbir ceza veremez. Kadı, bey erki olmadan kendi kararını yürütemez. Emirleri doğrudan doğruya sultandan alır, sultana doğrudan doğruya dilekçe verir. Osmanlılar, eyalet idaresindeki bu kuvvetler ayrımını adil bir yönetimin de temeli saydılar. İnalçık, bir başka incelemesinde de⁶⁴, sultanın kulları, icra yetkisini kullanma, ilmiyye ise bütün hukukî ve malî meselelerin yönetim ve denetimi de dahil, kanunların uygulaması ile görevlendirildikleri, yönetimin her iki kesiminin merkezî hükümete bağlı, fakat birbirinden bağımsız olduğunu açıklamaktadır. Böylece, bir yandan “iki kesim/kul ve ulema” sınıfları üzerinden bürokrasinin örflü/dünyevî ve şerî/dinî temelli ikili işlevsel ayrışmasına; diğer yandan,

⁶¹ İncelememizin sınırlarını aşan “taşra” ile ilgili ayrıntı için bkz., Yaşar Yücel; “Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXXVIII, 152, s. 657-708 ve yine Yaşar Yücel; “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler”, *Belleten*, XLI, 163, s. 495-506. Halil İnalçık; “Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, (Ed. T. Naff-R. Owen) Illionis Uni. Press, 1977, s. 27-52. Metin Kunt; *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978. Ayrıntı hakkında, klasik dönem için bkz., Özer Ergenç; *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, muhtelif sayfalar. Onsekizinci yüzyıl için bkz., Yücel Özkaya; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 13-57. Ondokuzuncu yüzyıl için bkz., Musa Çadırcı; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, muhtelif sayfalar.

⁶² Albert Howe Lybyer; *a.g.e.*, s. 137-212.

⁶³ Halil İnalçık; *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 108. Ve yine Halil İnalçık; “Türk Devletlerinde Sivil Kanun Geleneği”, *Türkiye Günlüğü*, sayı 58, Aralık 1999, s. 5-11.

⁶⁴ Halil İnalçık; “Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi”, (Çev. Mehmet Özden-Fahri Unan), *Türkiye Günlüğü*, Yaz, 1990, sayı 11, s. 31.

onların icraî, hukukî ve malî yetkilerine değinerek kamu personelinin üçlü işlevsel ayrışmasına dair vurgu yapmış olmaktadır. Sina Akşin de, aynı yaklaşımla⁶⁵, Osmanlı merkez bürokrasisini ilmiyye (dinî) ve askerî (icraî) olarak ikiye ayırmakta, fakat alimlerin askerî sınıfın ayrıcalıklarından yararlandıklarını belirtmektedir. Bu cümle ile Akşin, ulemayı askerî sınıf=yönetici sınıf olarak değil, bu sınıfın ayrıcalıklarından yararlanan imtiyazlı bir ara sınıf olarak algılamış olmaktadır.

Fleischer'in deyimi ile⁶⁶; "taşra" personeli sayılanların sistem içinde fiilen yükselebilecekleri sınır bellidir ve bu kişiler tımar defterdarlığı gibi merkezî yönetim aygıtı kapsamında görülen bir görevi şu ya da bu biçimde elde edemedikçe, genellikle taşrada kalırlardı. Fleischer, Metin Kunt'a atfen, onaltıncı ve onyedinci yüzyıl Osmanlı taşra idarî personeli üzerine yaptığı ampirik verilerle destekli incelemesinde seyfiyye sınıfında terfi imkânlarını belirleyen önemli bir etkenin, meslekî ve ailevî geçmiş temelinde merkezî yönetimle özdeşleşme olduğunu gösterdiğine değinir. Kunt'un taşra idaresinde görevli sancakbeylerinin tayinleriyle ilgili ulaştığı sonucu iki kategoride değerlendirebiliriz⁶⁷; Birinci kategori, atananların "ailevî kökeni" ile ilgilidir; onaltıncı yüzyılın, hatta I. Süleyman devrinin ilk yıllarında Osmanlı sancakbeylerinin en aşağı yüzde 40'ı kul değil ümera oğlu ya da akrabasıdır. İkinci kategori, atananların "atandıkları yer/bölge ve görev süreleri" ile ilgilidir; onaltıncı yüzyılın ortasında onyedinci yüzyılın ortasına değin sancakbeyi tayinlerinde çoğunlukla beyin aynı vilayette ya da komşu vilayette başka bir sancağa tayin edilmiştir. Buna göre, taşradaki memurlar meslekî kariyerlerinde, içlerinden sıyrılıp sadrazamlığa yükselen istisnaî durumlar bir yana, çoğunlukla taşradaki en üst makamlara, mesela sancak beyliğine ya da beylerbeyliğine, kadar yükselebillerdi.

Denilebilir ki, klasik dönem Osmanlı bürokratik yapısında "örfi" ve "şer'î" olarak ikili-işlevsel ayrışmanın/dikey kademelendiriminin/üst kümenin yansımaları taşrada da görmek mümkündür. Kavramsal çerçevemize göre ifade edersek, bürokratik yapının taşradaki idarî yapılanmasını "ehl-i örf" ve "ehl-i şer'" şeklinde ikili işlevsel ayrışmaya göre şöyle tasnif edebiliriz.⁶⁸

⁶⁵ Sina Akşin; "Osmanlı Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", *Toplum ve Bilim, Yaz, 1977*, sayı 2, s. 31. Krş., Cenk Reyhan; "Taşranın Osmanlı-Türk Siyasal Hayatına Etkisi: Bir Açıklama Modeli", *Toplum ve Bilim, Kış, 1999-2000*, sayı 83, s. 267-291.

⁶⁶ Cornell H. Fleischer; *a.g.e.*, s. 218.

⁶⁷ Metin Kunt; *a.g.e.*, s. 65-75.

⁶⁸ Mehmet İpşirli; "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, 1, (Ed. Ekmeceddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul, 1994, s. 245'teki tablodan. Ayrıca idarî yapı hakkında genel bilgi için bkz., Mehmet İpşirli, *a.g.e.*, s. 224-230. Krş. Özer Ergenç, Yücel Özkaya, Musa Çadırcı'nın yukarıdaki eserleri.

1-Ehli Örf: a- Beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı, muhassıl, mütesellim, mutasarrıf, şehir kethüdası, voyvoda, dizdar, kethüdayeri, kapı kethüdası, derbetçi, dizdar, yasakçı, mübaşir, kocabaşı, ayan, eşraf, vücuh-ı belde.
b- Eyalet Divanı: Beylerbeyi, mal defterdarı, tumar defterdarı, kâtipler, çavuşlar, muhızır.

2- Ehl-i Şer: kadı, müftü, nakibül eşraf kaymakamı, kassam, naib, müderris, müteveli.

Bu küme içinde, kamu personeli rejiminin ilim-kılıç-kalem olarak üçlü-işlevsel ayrışımında/yatay kademelendirmede/alt kümede bey örfi icraı, kadı şer'î hukukî-malî işlevleri yerine getirmektedir.

Sonuç

Yukarıdaki analizlere göre denilebilir ki, klasik dönem Osmanlı bürokratik yapısı, Şarkiyatçı literatürde dillendirildiğinden farklı olarak, var olduğu şekli ile dinî ve dünyevî olmak üzere ikili işlevsel ayrışım, şeriyye (ilmiyye=ehl-i ilm=ulema) ile örfiyye (ehl-i kılıç=seyfiyye ve ehl-i kalem=kalemiyye) dallarından oluşmakta ve bu işlevlere göre sınıflandırılmış kamu personelinin görev alanları birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaktaydı. Bu bakımdan, Osmanlı bürokratik zihin dünyasında⁶⁹,

“Şer’î maslahat değildir ulu’l-emr ne derse öyle ola=ehl-i ilmin/ulemanın işi/uzmanlığı değildir ehl-i örf/ümera ne derse öyle olsun”

ifadesinde dile gelen “ikili-işlevsel görevler ayrımı”na dair vurgu önemlidir. Dönemin kaynaklarından da hareketle, Osmanlı kamu personeli; rejimini üst başlıkta, bir üst küme olarak, örf ve şer’îyat büroları olarak ikili-işlevsel sınıflandırmanın mümkün olacağı; alt başlıkta, bir alt küme olarak, ilmiyye, seyfiyye, kalemiyye (mülkî idarî kalem: nişancı reisülküttap ve malî idarî kalem: defterdar, Findley’e atfen 1830’lu yıllardan sonra mülkiyye), sınıflarını ve bunların taşra uzantularını kapsayan bir tasnifin, Osmanlı devlet geleneğini çözümlene bakımından anlamlı olacağı kanaatindeyiz. Buna göre, Konumuzun kapsamı açısından, Osmanlı bürokratik yapısı içinde bir alt küme olarak algıladığımız kamu personeli/askerî sınıf üyeleri üçlü-işlevsel bir şekilde tasnif edilebilir⁷⁰;

⁶⁹ İlber Ortaylı; *Türk İdare Tarihi*, Ankara, 1978, s. 138. Ortaylı, buradaki “ulu’l-emr” dünyevî otoritenin koyduğu kanunlar olsa da; yine de, Osmanlı’nın şer’î olmadığı sonucunun çıkmaması gerektiği konusunda uyarır.

⁷⁰ Cenk Reyhan; *a.g.m.*, s. 278.

1- İlmiye Sınıfı: Şeyhülislam, kazasker ve müderrisler gibi ilmî görevliler.

2- Seyfiye Sınıfı: Sadrazam, vezirler, beylerbeyi gibi yüksek örfî görevliler ve ordu mensupları.

3- Kalemîye Sınıfı; Nişancı, reisülküttap ve defterdar gibi büro işlerini gören aklam ve muamelat görevlileri.

Üst kümede/dikey kademelendirmede bürokrasiyi “örfî” ve “şer’î” olarak ikili-işlevsel ayrışım olarak sınıflandırırsak; bu küme içinde, alt küme/yatay kademelendirmede kamu personeli rejimini üçlü-işlevsel ayrışım olarak sınıflandırabiliriz: ilmiye (şer’î işlev), seyfiye, kalemîye (örfî işlevler). Bu işlevsel ayrışım her üç sınıfın üstlerine-astlarına ve taşradaki uzantılarına yansımıştır.

KAYNAKÇA

- Mustafa Akdağ; *Türkiye'nin İctimaî ve İktisadî Tarihi (1453-1559)*, Cem Yay., Ankara, 1995, c. II.
- Sina Akşin; “Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, *Toplum ve Bilim*, Yaz, 1977, sayı 2, s. 31-46.
- Ömer Lütfi Barkan; “Kanun-nâme Maddesi”. *İslam Ansiklopedisi*, MEB. Yay.,
- Niyazi Berkes; “Türkiye’de Çağdaşlaşma Olgusu”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay), Beta Yay., İstanbul, 1986, s. 137-158.
- İsmail Hami Danişmend; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, MEB. Yay., İstanbul, 1947, c. I.
- Suraiya Faroqhi; *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir: Kaynaklara Giriş* (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 2001.
- Carter V. Findley; *Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Reform: Bâbü’lî (1789-1922)* (Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol), İz Yay., İstanbul, 1994.
- _____; *Kalemîyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (Çev. Gül Çağlalı Güven), Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1996.
- Cornell H. Fleischer; *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (Çev. Ayla Ortaç), Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1996.

- H.A.R. Gibb-Harold Bowen; *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, c. I-II, London, New York, Toronto, Oxford Un. Press, s. 1960.
- Halil İnalçık; "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *A.Ü. S.B.F. Dergisi*, No 2, Haziran, 1958, s. 103-126.
- _____; "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (Ed. T. Naff-R. Owen) Illionis Un. Press, 1977, s. 27-52.
- _____; "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi" (Çev. Mehmet Özden-Fahri Unan), *Türkiye Günlüğü*, Yaz, 1990, sayı 11, s. 30-41.
- _____; "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi: Dünü ve Bugünüyle", *Toplum ve Ekonomi*, (Çev. Kemal Aydın Akagündüz), 1994, sayı: 7, s. 5-27.
- _____; "Türk Devletlerinde Sivil Kanun Geleneği", *Türkiye Günlüğü*, sayı 58, Kasım-Aralık 1999, s. 5-11.
- _____; *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2004.
- _____; Reis-ül-küttab Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, MEB. Yay.
- Rifa'at Ali Abou-el-Haj; *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. Oktay Özel, Canay Şahin), İmge Yayınları, Ankara, 2000.
- Ümit Hassan; *Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye*, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- Metin Heper; *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme, Siyaset Sosyolojisi Bakımından Bir İnceleme*, Boğaziçi Üni. Yay., İstanbul, 1977.
- Mehmet İpşirli; "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, (Ed. E. İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul, 1994, s. 139-282.
- Norman Itzkowitz; "Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Studia Islamica*, 1974, 16, s. 73-94.
- "Kanunname-i Âli-i Osman", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası İlavesi*, İstanbul, 1335.
- Mehmed Fuad Köprülü; *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Akçağ Yay., Ankara, 2004.
- Metin Kunt; *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üni. Yay., İst, 1978.

- Albert Howe Lybyer; *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi* (Çev. Seçkin Cılızoğlu), Seçkin Yay., İstanbul, 1987.
- Şerif Mardin; "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler I*, (Der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder), İletişim, Yay., İstanbul, 1991, s.175-207.
- Jozef Matuz; *Das Kanzleiwesen des Sultan Süleymans des Prächtigen*, Wiesbaden, 1974.
- Ahmet Mumcu; *Divan-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1986.
- Mustafa Naima Efendi; *Naima Tarihi*, (Haz. Zuhuri Danışman), c. I. İstanbul, 1967.
- Siddık Sami Onar; "İdare İlmi ve İdare Hukuku Bakımından Türkiye'nin İdarî ve Hukukî Bünyesinin Geçirdiği İstihaleler ve Bugünkü Durum", *Türkiye'de Kamu Yönetimi*, Burhan Aykaç, Şenol Durgun, Hüseyin Yayıman (Der.), Yargı Yay., Ankara, 2003, s. 3-34.
- İlber Ortaylı; *Türk İdare Tarihi*, TODAİE Yay., Ankara, 1978.
- İlber Ortaylı; "Osmanlı Devleti'nde Laiklik Hareketleri Üzerine", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay), Beta Yay., İstanbul, 1986, s.159-170.
- İlber Ortaylı; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., İstanbul, 1995.
- Cenk Reyhan; "Taşranın Osmanlı-Türk Siyasal Hayatına Etkisi: Bir Açıklama Modeli", *Toplum ve Bilim*, Kış, 1999-2000, sayı 83, s. 267-291.
- _____; "Türkiye'de Modernleşmenin Kökenleri: Kalemîye Sınıfı", *Anne İdaresi Dergisi*, c. 31/4, 1998, s. 3-16.
- Stanford Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Tarihi* (Çev. Mehmet Harmancı). c. I. E. Yay., İstanbul, 1992.
- Tevkiî Abdurrahman Paşa; "Osmanlı Kanunnameleri", *Millî Tettebbular Mecmuası*, c. I, sayı. 3, 1331.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı; *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 1988.
- _____; *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 1998.
- Yaşar Yücel; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Bellekten*, XXXVIII, 152, s. 657-708.
- _____; "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", *Bellekten*, XLI, 163, s. 495-506.